

Kasteel Hardenberg werd 650 jaar geleden vestingstad

D. Hesselink-Zweers

Meer dan tienduizend jaren geleden trof men op de hooggelegen zandgronden langs de rivier de Vecht al kleine nederzettingen aan. Een van deze plekken werd later Nijenstede genoemd. Deze plaats werd zo belangrijk geacht dat het stadsrechten kreeg. We weten niet zeker welke bisschoppelijke landsheer dit privilege aan haar gaf. Wel weten we dat dit vóór het jaar 1327 moet zijn geweest, waarschijnlijk rond het jaar 1200. De min of meer continue bewoning van het stadsgebied en onmiddellijke omgeving mag dankzij archeologische vondsten gesteld worden op de tijd vanaf de Karolingische periode (8ste/9de eeuw).

Het stadje was bereikbaar via de lintvormige zandgordels langs de rivier en door een aangelegde brug door het moeras. Deze veenbrug verbond de plaats met het graafschap Bentheim en werd genoemd in de 12de eeuw, toen de vijand van de bisschop hier bij 'Venebrugge' de grens passeerde voor het beleg van Deventer. Deze passage door het moeras werd volgens overlevering gevormd door een kilometers lange houten brug, een zgn. 'knuppelweg', die door de Romeinen zou zijn aangelegd. Vanwege de strategische ligging van het door natuurlijke omstandigheden bepaalde weggennet en de daarmee samenhangende handelsroute naar het oosten en westen, evenals het waterverkeer over de rivier de Vecht, was de grensstad Nijenstede een plaats van betekenis in het Oversticht.

Het oude kerkhof is een zichtbare herinnering aan de voorganger van Hardenberg, het stadje Nijenstede. (Collectie Hardenbergs Archief)

Nijenstede behoorde oorspronkelijk tot het gebied *De marken aan de Vecht*, een streek die later bij het kwartier Salland werd gevoegd. Hier stond aan de rivier de Vecht een kasteel, genaamd Hardenberg. Volgens sommige geschiedschrijvers zou hier eerder een kasteel hebben gestaan dat door de Romeinen gebouwd zou zijn. De tot dusver oudst bekende akte waarin het kasteel voorkomt, stamt uit het jaar 1230. In dat jaar kreeg het dorp Zwolle stadsrechten van bisschop Willebrand van Oldenburg als beloning voor onder andere hun financiële hulp bij de bouw van 'castri Hardenborch'. De oudst bekende akte waarin de naam Nijenstede voorkomt, dateert uit 1240. In dat jaar schonk bisschop Otto III de tienden van de nieuw bebouwde landen, gelegen in het kerspel Nijenstede, aan deken en kapittel van St. Maria en St. Lebuïnus te Deventer. Dit recht werd vijf jaar later bevestigd door paus Innocentius IV en voormelde bisschop. Naast de naam van het kasteel en van de plaats bestaat er een oorkonde uit 1233 waarop ridder Wenemar van Hardenberch voorkomt; deze was waar-

schijnlijk de eerste richter, 'de kastelein' van het kasteel. In een oorkonde uit 1263 wordt als kastelein van Coevorden genoemd: Hako, zoon van de overleden ridder Stephanus van Hardenberg.

Naast deze oudste oorkonden zijn er diverse kronieken waarin Hardenberg en Nijenstede worden genoemd. In het mirakelenboek van Caesarius van Heisterbach wordt het wonder beschreven dat rond 1218 in Nijenstede gebeurde. In dat jaar zag priester Hildebrand tijdens de mis de wijn in de kelk veranderen in bloed. In het rond 1233 verschenen boek 'Quedam Narracio' wordt door een anonieme auteur onder andere verteld over de Slag bij Ane in het kerspel Nijenstede, waarin bisschop Otto II sneuvelde in zijn strijd tegen de Drenten. Hij verhaalt dat bisschop Otto van der Lippe zijn leger in dat jaar 1227 naar *Nijenstede waar nu de burcht Hardenberg staat* voerde.

(28 oktober). Hij legerde zich met hen bij Nijenstede, waar hij de burcht 'castrum Hardenberge' bouwde ter bescherming en verdediging van het Sticht bij de IJssel. Hij begon de burcht te versterken met poortdeuren en planken die van 'Sculenburch' afkomstig waren. Het kasteel Hardenberg werd met spoed gebouwd, na 28 oktober werd met de werkzaamheden begonnen en een tot twee maanden later, in of voor Advent, is er al sprake van dagelijkse ongeregelheden en schermutselingen tussen de twee naburige burchten Hardenberg en Coevorden. Gezien de korte tijdsduur van de bouw moeten we eerder aan vernieuwing en versterking denken dan aan de bouw van een nieuw kasteel. Bisschop Willebrand verbleef in zijn kasteel Hardenberg tijdens de vredesonderhandeling met en de daar gepleegde moord op zijn vijand Rudolf van Coevorden in 1231.

Bisschop Otto's opvolger, Willebrand van Oldenburg, versloeg uiteindelijk de opstandige kasteelheer Rudolf van Coevorden en zijn leger. In 1229 heroverde Rudolf echter de burcht Coevorden, waarop bisschop Willebrand zijn ridders weer verzamelde rond de dag van Simon en Judas

Het bisschoppelijk zegel van Willebrand van Oldenburg.

Waar de voornoemde Schuilenburg lag, is niet eenduidig aan te geven. In de literatuur zijn met name de Schuilenburg te Silvolde, Hellendoorn (pas veel later), Zwolle en Almelo vermeld. Hoogstwaarschijnlijk lag dit oude kasteel Schuilenburg in het kerspel Nijenstede, ter bescherming van Overijssel.

Olieverfschilderij: 'De heren van Gelre en Amstel bij bisschop Willebrand van Oldenburg, nadat ze zijn vrijgelaten na de Slag bij Ane', vervaardigd door A.F. Zurcher, 19de eeuw. (Collectie Historisch Cultureel Infocentrum Vechtdal, Gramsbergen)

De naam van het kasteel werd gespeld als Hardenborch, Herdenberch, Herdenbergh en andere varianten. In sommige artikelen wordt ook wel van Erderenberg gesproken, maar die naam is nimmer in een oorkonde vermeld. Het zal een moeilijk te overerven, een harde, sterke en vaste burcht of berg zijn geweest. Het kasteel werd gebouwd op een

rieverduin ten westen van Nijenstede. Aan de noord- en westzijde werd de burcht omspoeld door de rivier de Vecht, ten zuiden door de *Slotgraven* en ook aan de westzijde ziet men op de afbeelding van Van Deventer water. Dat het vroeger de burcht of de borg genoemd werd, blijkt ook uit een 16de eeuws gerichtsboek, waarin sprake is van de *Borggravenbrug* en van de *Stadgraven*, de Burchtgracht en Stadgracht.

De oudst bekende kaart van de stad Hardenberg, vervaardigd door Jacob Roelofsz. van Deventer (1558-1570).

Na de (ver)bouw van het kasteel Hardenborch door bisschop Willebrand en diens aanwezigheid aldaar in zijn strijd tegen de Drenten duurt het ruim een eeuw, voordat we weer iets lezen over bisschoppelijk bezoek. In 1343 resideerde bisschop Johan van Arkel te Nijenstede, waar hij de vrijheden en voorrechten van de naburige stad Ommen bevestigde. In 1352 kreeg hij plannen om de vesting Hardenberg te versterken; dit was nodig geworden, omdat onder meer het buskruit was uitgevonden. In dat jaar sloot hij een verdrag met de steden Deventer, Zwolle en Kampen, waarin onder andere werd bepaald dat aan de grens in Salland geen burgen, voorburgen, steden of andere vestingen getimmerd, gemaakt of verbeterd, begraven of bevestigd mochten worden. De vermeerderaar van De Beka (14e eeuw) schreef: 'In den jaer ons Heren 1358 op sunte Vincencius dach begonste bisscop Jan dat stedeken van Herdenberch te vesten mit plancken, dede den berch slechten ende begraven ende men seit, dat daer in voertiden ene borch te staen plach de al in den gront vervallen was'.

Bovenstaande moet geschreven zijn, na-

Een muntje met de beeltenis van bisschop Willebrand van Oldenburg (1227-1233), gevonden in 2008 aan de rand van de Vecht bij Gramsbergen.
(Collectie J. Codeke, Gramsbergen)

dat Hardenberg in 1362 stadsrechten had gekregen. Waarschijnlijk werd de berg waarop het kasteel stond iets afgevlakt, zodat er ruimte kwam om het te ommuren. De restanten die men bij deze afgraving aantrof, zullen niet van bisschop Willebrands kasteel zijn geweest, maar van een oudere burcht, mogelijk die van de eerder genoemde Schuilenburg.

Steeds meer burgers uit Nijenstede gingen binnen de muren wonen en op *des sonendaghes na Sinte Lambertsdach* (18 september 1362) werd het stadsrecht, dat door een vorige bisschop van Utrecht aan Nienstede was gegeven, door bisschop Johan van Arkel vernieuwd en verlegd naar de vesting Hardenberg.

In welk jaar Nijenstede dit privilege had gekregen, is onbekend. Uit de plaatsnaam zelf, die door monnik Van Heisterbach genoemd werd met betrekking tot het wonder der transsubstantiatie rond 1218, zou men kunnen concluderen dat het toen al een *Nije stede* of een nieuwe stad was. De privilegebrief uit 1327, waarin bisschop Jan van Diest de *lude die binnen Nyenstede* wonen vrij stelde van onrechtmatige schatting, is waarschijnlijk een bevestiging of verruiming van oude stedelijke rechten.

Ook uit een akte van 6 maart 1338 blijkt dat Nijenstede een stad was. Op die dag verscheen Herman Ludolving in de rechtbank van Nijenstede voor richter Goswijn Hundekoven en schepenen. Als getuige was hierbij onder anderen Stephan, pastoor van Nijenstede, aanwezig. Herman verkocht die dag een erf, gelegen te Diffelen in het naburige kerspel Heemse, aan het klooster Zwartewater. Dit Benedictijner klooster Mons Sancta Maria (Mariëberg bij Hasselt) was in 1233 door bisschop Willebrand gesticht om te bidden voor zijn zielenheil en dat van zijn voorganger Otto en diens, in de Slag bij Ane, omgekomen ridders. Het klooster had een eeuw na de stichting vele bezittingen in Nijenstede, waaronder het patroonaatsrecht in de kerk. Het schijnt dat dit klooster in de beginjaren ook goederen bezat in een tot dusver onbekende plaats die *Aldekerka* wordt genoemd. Deze plaats lag waarschijnlijk in Friesland, maar zou ook de oude benaming van Nijenstede geweest kunnen zijn. In Nijenstede bevond zich een wel zeer oude kerk. De kapel zou volgens de geschiedschrijvers Lindeborn en Picardt één van de eerste heiligdommen der Christenen in onze streek zijn. Deze kapel is in het midden der 17de eeuw ingestort of afgebroken en was volgens dominee Picardt, die schreef dat hij de

provincie kon men ook geen markten en kermissen op maandag houden zonder de dag des Heren te ontheiligen. De kermis werd hier vanouds gehouden op *St. Steffensdach des kerkenpatroons*.

Kwitantie voor de betaling van een begraafplaats op het kerkhof, 'oostwaards de plaats van de kapel', anno 1802.
(Collectie Hardenbergs Archief)

wonderlijke oudheid hiervan vaak met zonderling vermaak had aanschouwd, wel bijna duizend jaar oud. Volgens deze geschiedkundigen zijn in deze kerspelkerk ook de ingewanden begraven van de huidige patroon van de katholieke wetenschaapsbeoefening, bisschop Radbodus, overleden in 917 te Ootmarsum.

Onder het kerspel Nijenstede/Hardenberg hoorden behalve de stad, de buurtschappen Bergentheim, Brucht (Venebrugge), gedeelte van het Holt onder Collendoorn, Lutten, Ane (Anerveen, De Meene), Anevelde, Holthone (De Scheere), Holthome (De Haandrik), Loozen, Den Velde, Radewijk, Sibculo en Baalder. Met de buurtschap Baalder vormde Stad Hardenberg een gemeenschappelijke marke. We weten dat Venebrugge een deel van Stad Hardenberg was. Misschien heeft Baalder vroeger tot het stadsgebied van Nijenstede behoord?

In de vorige Rondom den Herdenbergh hebt u kunnen lezen over de rechten en vrijheden die 650 jaar geleden van *Niensteden* naar *Herdenberch* werden verlegd. Over de verkiezingen van schepenen, het maken van wetten, de rechtspraak, de defensie en belasting. Over de richter die de stadspoorten en bruggen moest beheren en over de kerspelkerk die binnen de vesting moest worden gebracht. Ruim twintig jaar na afgifte van de privilegebrief was er voor het eerst sprake van het kerspel Hardenberg. De kerk binnen de stadsmuren was ter bescherming gewijd aan de heilige Stephanus. Het oudst bekende stadszegel uit 1458 draagt ook zijn beeltenis. Zijn naamdag (26 december) werd in 1569 op stadskosten gevierd... *Op suncte Steffensdach den burgeren gescenckt een tonne biers*.

Ook werden de weekmarkt en vier jaarmarkten vastgesteld. Ruim 400 jaar later, in 1789, werden deze door de bisschop vastgestelde data gewijzigd in verband met de zondagsrust. Volgens de

water, weide, turf en hout in alle marken die op de Vechtstroom of daarbij liggen, is in de achttiende eeuw door de stadsregering veel strijd gevoerd met de provincie. Veel voorrechten werden hen afgenomen, zoals het jachtrecht en het recht van één veer: alleen burgers van Hardenberg mochten goederen door de stad vervoeren.

Amper dertig jaar na de ommuring van het kasteel door bisschop Van Arkel werd het in 1386 door bisschop Florens van Wevelinkhoven opnieuw versterkt. Hij bouwde een burcht van steen met een toren, een grote zaal en een stal voor wel 200 paarden en liet *Herdenberch* ommuren met een stenen muur. Het geld voor deze nieuwbouw en versterking was onder meer afkomstig van verbeurd verklaarde goederen van opstandige Friezen uit Spangen, Scherpenzeel en Munnekeburen. Hardenberg moet toentertijd een der sterkste vestingen van het Oversticht geweest zijn, waar de bisschop graag verbleef. Er werd vermeld dat *Mijn Heer van Utrecht* in juli 1390 zijn rechte dag zou houden te Hardenberch.

Dat de bisschoppen veel belang hechtten aan Hardenberg, blijkt ook uit navolgende gegevens: Keizer Karel IV had in 1364 aan de toenmalige bisschop van Utrecht het heffen van tol op landwegen verleend ten behoeve van de sloten Arkelstein en Hardenberg. In 1391 schonk bisschop Van Wevelinkhoven deze tolvrijdom te Hardenberg en Nijerbruggen (Ommen) aan enkele ridders uit Twente wegens verleende diensten. In Hardenberg werd in 1393 de vrede gesloten tussen de bisschop en de steden Deventer, Kampen en Zwolle enerzijds en zijn vijand ridder Evert van Ulft anderzijds. Zij hadden elkaar in hun drie jaar durende oorlog veel schade toegebracht met roven en plunderen.

Een 'gesloten couvert' met het stadszegel van Hardenberg, gedrukt in rode was, met afbeelding van de heilige Stephanus.
(Collectie Historisch Centrum Overijssel)

Bisschop Florens stierf op zijn kasteel Hardenberg op Goede Vrijdag, 4 april 1393. Zijn lichaam werd naar Utrecht gebracht en aldaar in de Domkerk voor het hoogaltaar begraven. Zijn opvolger, bisschop Frederik van Blanckenheim, kwam nog in hetzelfde jaar naar Hardenberg en bevestigde daar op 29 december haar stadsrechten, voorrechten, vrijheden, keuren en willekeuren. Exact een jaar later, op 29 december 1394, werd hier een vriendschappelijke overeenkomst gesloten tussen de bisschop en de heer en vrouwe van Almelo, Evert van Heeckeren genaamd van der Eze en zijn vrouw Bate. Ook hernieuwde hij in 1395 het recht van tolvrijdom te Hardenberg dat zijn voorganger Van Arkel aan de inwoners van Oldenzaal had gegeven.

Aan het eind van de 14de eeuw had het kasteel Hardenberg twee vooruitgeschoven posten of 'berchvredes', genaamd de Slingenberg en Venbrugge. Deze waren gelegen bij de grensovergangen naar Bentheim. De kasteleins van deze grensposten waren tevens tolgaarders.

Bisschop Frederik belegerde Coevorden en maakte een eind aan de eeuwenoude strijd met de Drenten, waarin Hardenberg zo'n grote rol had gespeeld. In 1402 verklaarde hij dat hij zelf ondervonden had dat de weg tussen Ane en Coevorden in het kerspel van Hardenberg vaak zo vol diepe plassen stond en zo slecht bleek te zijn dat niemand er zonder levensgevaar te paard of te voet over kon gaan. Daarom wilde hij ten behoeve van de inwoners van het Sticht en van de kooplieden een betere weg aanleggen, waar men zowel 's zomers als 's winters te paard en te voet of met beesten gebruik van zou kunnen maken. Aangezien dit met veel kosten gepaard zou gaan, omdat men door een groot stuk veengebied heen moest, was hij met de drie hoofdsteden van Salland overeengekomen dat zij hem daarbij financieel zouden helpen. Alle gebruikers van deze weg, behalve de burgers van Deventer, Kampen en Zwolle en hun goederen, zouden ten behoeve van het onderhoud daarvan, onderworpen zijn aan een weggeld dat even hoog zou zijn als het weggeld dat men te Gramsbergen van de kooplieden beurde.

Doordat Hardenberg twee keer door brand werd verwoest, in 1497 en 1708, zijn veel documenten verloren gegaan die een licht hadden kunnen werpen op de oudste geschiedenis. Hoewel er geen diepgravend archeologisch onderzoek is verricht, is het wel gelukt om een reconstructie

van de ligging van de stadsmuren te maken. Beide muren waren gefundeerd op of bestonden uit grote blokken ijzeroer. De binnenste muur, die moet worden toegeschreven aan bisschop Van Arkel, is in het midden van de 20ste eeuw gedeeltelijk herbouwd en zichtbaar gemaakt. De vesting was ovaal in omtrek en mat ongeveer 125 x 60 meter. De buitenste ringmuur met gracht van bisschop Van Wevelinkhoven lag niet geheel evenwijdig om de binnenste muur. Binnen deze buitenste muren mat de ovale vesting maximaal ongeveer 165 x 135 meter. De huidige *Höftekerk* werd gebouwd op het fundament van het kasteel, de hof van de bisschoppen van Utrecht. Dit gebied, gelegen aan de zuidoostelijke muur, wordt vanouds aangeduid met de naam *de Höfte* of *Hofstede*.

In 1518 werd de grensvestingstad Hardenberg op last van bisschop Philips van Bourgondië 'ontvest'.

Literatuur :

- *Chronographia Johannis de Beke*, uitgegeven door H. Bruch, 's-Gravenhage 1973 (= *Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 143*).
- *Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus. Een verhaal over Groningen, Drente, Coevorden en allerlei andere zaken onder verschillende Utrechtse bisschoppen, vertaald en ingeleid door H. van Rij, Hilversum 1989 (= *Middeleeuwse studies en bronnen 1*).*
- *Caesarius van Heisterbach, Boek der mirakelen, deel 2 (vertaling G.J.M. Bartelink), Uitg. Voltaire, 's-Hertogenbosch, 2004.*

In het midden van de 20ste eeuw werden restanten van een gedeelte stadsmuur herontdekt in het centrum van Hardenberg. Hier is goed te zien hoe de uit grote blokken ijzeroer gebouwde muur onder de woningen doorloopt. (Collectie Hardenbergs Archief)